پدیدارشناسی دیوار در باغ ایرانی

چکیده | هنر باغســازی ایرانی، محصولی از فرهنگ و تمدن ایرانیان اســت که عناصر و اصول آن به‌اندازهٔ کافی شناخته‌نشــده است. غیر از خیابان اصلی یــا جوی آب روان، باغ ایرانی از عناصری تشــکیل می‌شــود که باید هویت و نقش آن‌ها در ایجاد مفهوم باغ بازشناســی شــود. دیوار محوطه، که در همهٔ نمونه‌های اصیل باغ ایرانی تکرار می‌شــود، از آن دســت عناصری اســت که میان ساده‌اندیشــی عملکردی با پیچیدگی فرهنگی نمادین ســرگردان است. مطالعــهٔ دیوار به‌مثابه یک «پدیدار» تا حدی از اســرار ماهیت و نقش آن در تولید ســبک باغ ایرانی رمزگشایی می‌کند. دیوار، عنصری چند مفهومی است کــه به‌کارگیری آن برای محصور کردن باغ، فارغ از فواید کارکردی آن، نقش ارزنده‌ای در ایجاد معنا و هویت ایرانی باغ دارد؛ چه، باغ ایرانی عرصه‌ای برای تأمل در طبیعت و نظر بر آیات هستی است. این عرصه با توجه به خصوصیات ذهــن مخاطب و ظرفیت‌های منظــر (و فضا) نیاز به رعایت آداب خاصی دارد که دیوار از زمرهٔ مهم‌ترین آن‌هاست.

واژگان کلیدی | دیوار، باغ ایرانی، عناصر باغ.

سیدامیر منصوری
استادیار دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران
amansoor@ut.ac.ir

تصویر ۱ : باغ‌هایی منفرد در حاشیهٔ شهر کاشان که با دیوارهایی جسیم محصور شده‌اند.
عکس : آیدا آل‌هاشمی، ۱۳۹۱.

مقدمه | مرور تاریخی بـــاغ ایرانی، چه نمونه‌های باقیمانده و چه بازتاب آن در هنرهای دیگر از حضور همیشـــگی حصار و دیـــوار محوطهٔ باغ حکایت می‌کند. تکـــرار این عنصر در انواع باغ ایرانـــی، در دوره‌های مختلف و اقلیم‌های گوناگون موجب می‌شـــود که فرضیهٔ «دیوار به‌مثابهٔ عنصر اصیل در باغ‌سازی ایرانی»، مطرح گردد. این مقاله تلاش دارد از طریق ارجاع به مصداق‌های فرهنگ و تمدن ایـــران و خوانش مجدد مفاهیم نهفتـــه در دیوار در هر یک از نمونه‌هـــای مطالعه، دامنه‌ای از مفاهیم مرتبط با دیوار در ذهنیت ایرانیان را شناســـایی کند و سپس با استنباط معیارهای مشترک در آن‌ها به جایگاه دیوار در هنر باغ‌سازی ایرانی دست یابد.

نظریـــهٔ هدایت‌کنندهٔ مطالعه در این پژوهش، چنین اســـت : دیوار در باغ ایرانی جزء عناصر درجه اول و اصیل باغ است که تشکیل مفهوم باغ ایرانی بدون آن ممکن نیست.

فلسفهٔ دیوار

روزی در بازگشت از تپهٔ سیلک کاشان و تماشای بقایای شهر تاریخی هـــزارهٔ پنجم پیش از میـــلاد، در نزدیکی تپه که در حاشـــیهٔ شهر کاشان قرار دارد، باغ‌هایی نظرم را جلب کرد که به‌صورت منفرد در دشـــت و با فواصلی از یکدیگر با دیوارهای جســـیم محصورشـــده بودند (تصویر ۱). برای دانشجویانی که همراهی‌شـــان می‌کردم در خصوص دیـــوار باغ قدری صحبت کردم. از «رنه پِشِر[1]» معمار منظر بلژیکی و تحقیق وی درباره باغ‌های ایران، که در جزوه‌ای توسط «ایکوموس[2]» منتشرشده بود، نقل کردم که او دو روایت برای وجود دیوار در باغ ایرانی را شرح داده بود : نخست، ایجاد امنیت و حفاظت از باغ و دوم، حفظ ساکنان باغ و دوری از چشم‌زخم اغیار(Pechère, 1993). مرحـــوم پیرنیا نیـــز در کلاس‌های درس به مـــا گفته بود که حفاظت در برابـــر ناملایمات اقلیمی همچون طوفان شـــن و بادهای گرم، که درختان باغ را می‌خشکاند، علت اصلی وجود دیوار اســـت. آن موقع این سؤال پیش نیامده بود که دیوار در باغ‌هایی که در اقلیم مرکزی ایران نیست چه فلسفه‌ای دارد؟ باد و خاک مزاحم که در غرب و شـــمال ایران مطرح نیســـت. نظریهٔ حفظ حریم خصوصی و حجاب ساکنان باغ توسط دیوار نیز مطرح اســـت؛ بسیاری از باغ‌های ثروتمندان، محل زندگی آن‌ها بوده اســـت. اما چرا در باغ‌هایی که مسکونی نبوده‌اند نیز این سنت به قدرت رواج دارد؟

تقریباً هیچ نمونه باغی را، که از حداقل ســـاماندهی و طراحی برخوردار باشـــد، نمی‌تـــوان یافت که بدون دیوار باشـــد. مگر باغ‌هایی که به‌عنوان قلمستان بوده‌اند و هیچ اقدام زیباشناسانه برای ساماندهی هندسه، محوطه، چشم‌انداز، منظره‌پردازی و عظمت بخشیدن به آن‌ها صورت نگرفته باشد.

تا اینجا چهار دلیل برای دیوار باغ مطرح‌شـــده که هیچ‌یک از آن‌ها قادر به پوشـــش دادن به همهٔ نمونه‌ها نیســـت : امنیت، اقلیم، دوری از چشم‌زخم و حفظ حریم خصوصی.

از روی بلنـــدی که به باغ‌ها و زمین‌های بایر تملک شـــده در

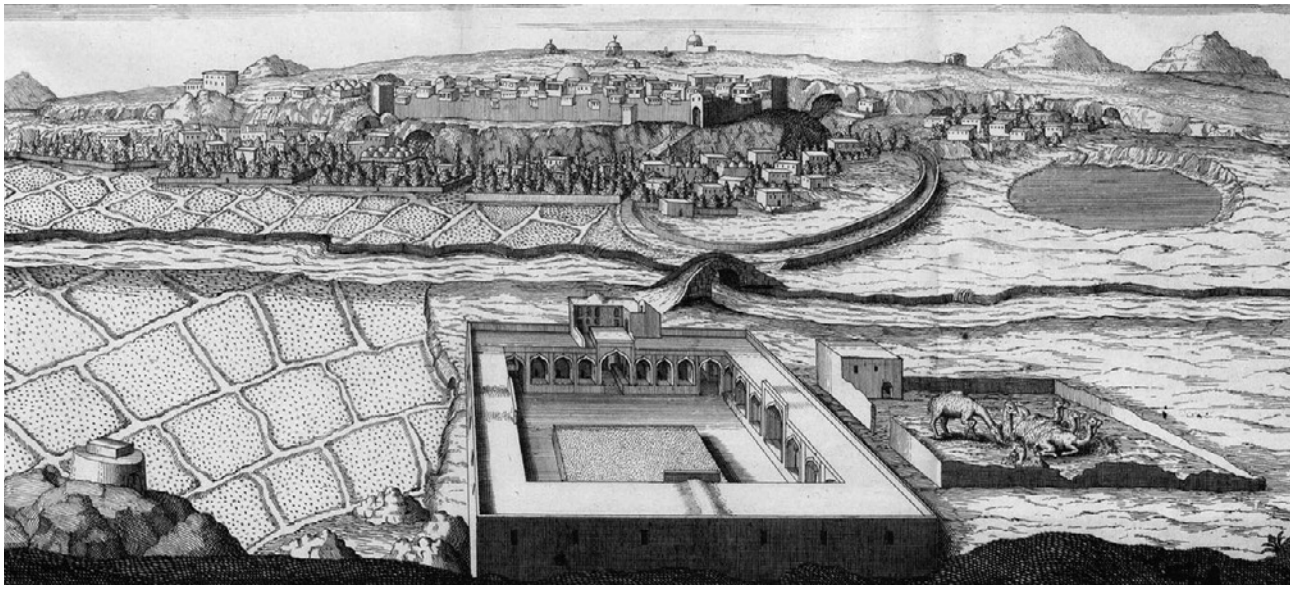

تصویر ۲ : کاروانسرای یزدخاست، اثر ژان شاردن، قرن هفدهم میلادی.
مأخذ : https://commons.wikimedia.org/wiki/File:51_Chardin_Izadkhast.jpg.

دامنهٔ تپه می‌نگریستیم نکته‌ای به نظر رسید : باغ‌های کوچک و زمین‌های بایر، همگی با دیوار محصورشـــده بودند؛ دیواری که به‌مراتب مهم‌تر و باشـــکوه‌تر از زمین یا باغ درون آن بود. دیواری منظم و به کمال ساخته و پرداخته شده. درعین‌حال، در نمونه‌های زیادی از آن‌ها، دروازه، دست‌دوم، شکسته و بسته و فاقد ارزش بود. تنها نماد ورود و خروج بود و قدرت کمی در حفاظت و ابقای نقش خود داشت. چرا؟ درحالی‌که دیوارهای طولانی و گران‌قیمت سرتاســـر محیط زمین را فراگرفته، چرا دروازه، در آن حد باشـــکوه نیســـت؟ درحالی‌که سنت امروز، خلاف آن است : دروازه، سردری زیبا و دیوارها ساده است.

همهٔ مالکانِ زمین‌ها و باغ‌ها، دیواری محکم و گران‌قیمت برای ملک خود ساخته‌اند؛ درحالی‌که برخی از آن‌ها حتی در داخل محوطه چیزی ندارد و زمینی بایر است. حتی به نظر می‌رسد قیمت دیوار بیشـــتر از زمین باشـــد. چرا این حد از اهمیت به دیوار؟ این سؤال زمینهٔ توجه به نکات بیشتری در مورد دیوار را فراهم کرد.

اسطورهٔ دیوار

واژه دیوار مرکب است از «دیو» و «ار» که پسوند نسبت است و به معنای چیزی که به دیو منسوب است استفاده می‌شود. «دیو» از الهه‌های باستان تمدن ایران و هند است که رب‌النوع عقل و رحمت بوده و به گفتـــهٔ لغتنامهٔ «ال‌تدوین»، «دیوانا» از پروردگاران مشـــترک ایـــران و هند قدیم بوده اســـت. در دوره‌های بعد و عصر اعتقاد به اهورامزدا، دیو به نماد شـــیطان بدل می‌شـــود و نقش منفی می‌گیـــرد و در واژهٔ «دیوانه» به معنای کســـی که عقل او در تسخیر دیو است به کار می‌رود. در ادبیات فارسی، دیوار و بلندی آن نشان قدرت تلقی شده و ضرب‌المثل «دیوار کوتاه» به معنای ضعف به کار می‌رود. واژهٔ چاردیواری بـــه معنای خانه نیز به نقش دیوار در پدید آوردن مفهوم مه‌مترین «مکان» زندگی و تعلق انسان اشاره می‌کند. خانه جایی اســـت که با چهار دیوار پدید می‌آید؛ سایر صفات خانه نسبت به دیوار در رده‌های بعد قرار می‌گیرد.

ارگ‌ها یا قلعه‌های قدیمی نیز بیش از هر چیز با دیوار معرفی می‌شـــدند (تصویر ۲). انســـان‌هایی که بیـــرون ارگ زندگی می‌کردند، با پدیده‌ای شـــگرف روبرو بودند که افراد قدرتمند به درون آن رفت‌وآمد می‌کردند. درون ارگ دنیای مبهم و پر از راز و رمزی بود که با دیواری ســـتبر پوشـــیده شده و منبع قدرت، ثروت و عظمت در درون آن جای داشـــت. تلازم دیوار با دنیای برتر موجب گردید تا دیوار تدریجاً به نماد شـــکوه و برتری بدل شود.

شـــهرهای ایران تا پیش از اســـلام، چنین وضعیتی داشـــتند؛ طبقات برتر درون کهـــن دژ و مردم عامی در پیرامون آن، که بعداً «ربض» نامیده شد، سکونت داشتند (منصوری، ۸۹ : ۴۹). از اتفاقات نمادین ورود اســـلام به ایران، خراب شدن دیوارهای

شـــهرها و اختلاط اجتماعی ساکنان شـــهر و حومه بود که به دنبال فتوای تساویِ انسان‌ها توسط اسلام به دست آمد. پیش از اســـلام، ورود به شهر مخصوص شـــهروندان بود و رعایا در پشـــت دیوارها متوقف می‌شـــدند (هوف، ۱۳۶۹). اینکه دیوار، عامل تمیز مردمان دو طرفِ آن شـــناخته شود نتیجهٔ طبیعی این نقش‌آفرینی تاریخی بود. ساکنان بیرون دیوار، مردمانِ آن طرف را اشخاص قدرتمندی می‌دیدند که بر جان و مال آن‌ها تسلط دارند. نجیب‌زادگانی که ساکن «پس» دیوارند و در آنجا پرورش‌یافته‌اند.

قدیمی‌ترین تصاویر شـــهر مـــادی ایران برای نمایش شـــهر به‌عنوان ســـند قدرت و افتخار حصار و دیوار شـــهر را نمایش می‌دهد(تصویر۳). این تصویر حاکی از زیبایی‌شناســـی ذهن مردمان آن عصر اســـت کـــه دیوار را به‌عنـــوان نماد و عنصر معنابخش و البته پراهمیت نقش می‌زدند.

دیوار و امنیت

عملکـــرد دیوار به‌عنوان عنصر دفاعی شـــاید نخســـتین علت وجودی آن باشـــد. حفاظت در برابر هجوم حیوانات، غارت‌گران و طوفان‌ها، انســـان را به آن‌سو هدایت می‌کرد که پناهی برای خود تدارک بیند تا به حیات آسوده ادامه دهد. این بود کـــه دیوار را به‌مثابهٔ پناهگاه، حافظ امنیت، مایهٔ رحمت و محصولِ عقل، ابداع کرد.

خانه، جایی که انســـان در آن ســـکنی گزید و آرام یافت، با چهار دیوار به وجود می‌آید و اگر تقســـیماتی در درون دارد، همه ثانوی‌اند. آنچه خانه را از عدم به وجود می‌آورد، چهار دیوار آن است که محل امن و آسایش را می‌سازد.

اینکه رنه پِشِـــر در گزارش خود دیوار را مانع حسودان و بخیلان و عامل دفع چشـــم‌زخم آنان دانسته نیز، بر نقش حفاظتـــی و تأمین دیوار تأکید می‌کند؛ اینجا اما دفاع در برابر هجوم معنوی و روانی مطرح است.

یونگ در کتاب «انســـان و سمبل‌هایش»، غار را به‌عنوان یک «کهن‌الگو[۳]» معرفی می‌کند که برای بشـــر امروز نیز نماد امنیت و حفاظت اســـت (یونـــگ، ۱۳۷۷). این نظر اگرچه به دلیل وقفه‌ای که میان زندگی بشـــر غارنشـــین با انســـانِ امروز افتاده به‌سختی قابل‌باور است، اما پذیرش دیوار به‌عنوان نماد امنیت و امانت ســـهل‌تر اســـت؛ زیرا همواره دیوار، با انســـان‌هایی که از غار خارج شدند همراه

الف) دژ مادی از روی نقش برجسته دورشاروکین (پایان قرن ۸ ق.م)

ب) دژ مادی خاخار از روی نقش برجسته دورشارکین (پایان قرن هشتم ق.م)

تصویر ۳ : دژ مسکونی مادی.
مأخذ : سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۸۱ : ۲۴.

بـــوده و تا به امروز به همان نحـــو عمل می‌کند و طبیعی است که نماد امنیت شناخته شود.

دیوار بزرگ چین، عامل حفظ امنیت مناطق مرکزی چین از هجوم مغولان ساکن در مناطق شمالی بود. دیوار دفاعی گرگان، که تاریخ آن به عهد اشـــکانیان می‌رسد، از دریای خزر تا کوه‌های شـــمال افغانســـتان کشیده شد تا سد راه غارت ترکان نواحی آسیای میانه باشد. این نقش تاریخی و فراگیر دیوار، تدریجـــاً آن را به پدیده‌ای معادل مفهوم امنیت بدل می‌کرد.

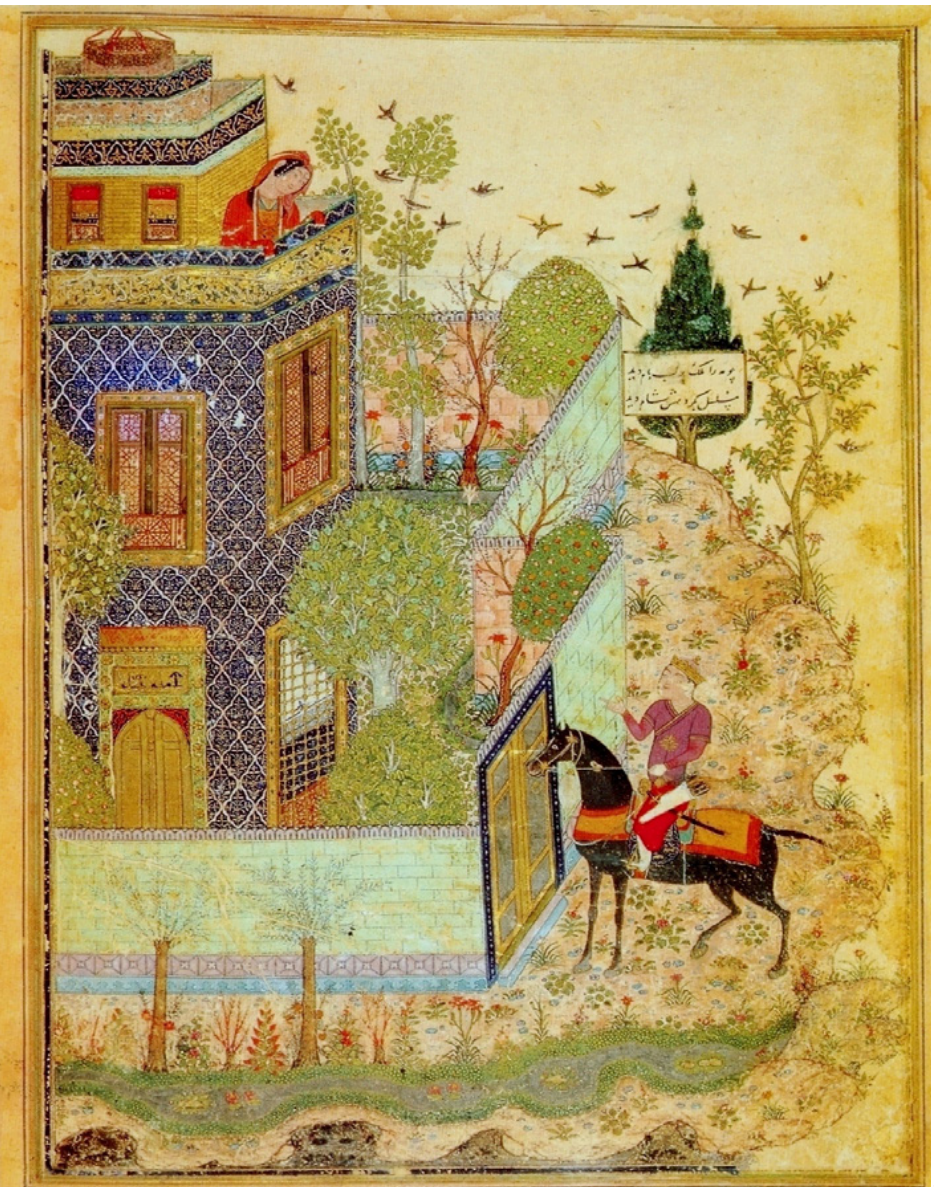

تصویر۴ : شاهزاده همایون بر در قلعهٔ همای، دیوان خواجوی کرمانی، اثر جنید نگارگر. بغداد، ۱۳۹۶م.
مأخذ :https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Junaid_001.jpg.

دیوار و جدایی‌گزینی

آزمون تجربی مشهوری برای معرفی نقش ذهنی دیوار به‌عنوان عامـــل جدایی‌گزینی وجود دارد : دو ماهی بزرگ و کوچک را در یک آکواریوم که با شیشـــه به دو قسمت تقسیم‌شده قرار می‌دهند، ماهی بزرگ مهاجم اســـت و قصـــد حمله به ماهی کوچک را دارد؛ اما هر بار به دیوار شیشه‌ای برخورد می‌کند و تدریجـــاً یاد می‌گیرد که میان او و ماهی کوچک دیوار نامرئی محافظـــی وجـــود دارد که قصد او را نـــاکام می‌گذارد. پس از برداشـــتن شیشـــهٔ حائل، ماهی بزرگ همچنان در این تصور اســـت که میان آن دو دیواری حکومت می‌کند و قصد طبیعی خود برای تهاجم را مهار می‌کند.

تصـــور دیوار به‌عنوان مرز جدایـــی و فاصله با دیگران، موضوع موردعلاقهٔ هنرمندان و شعرایی است که به دیوارهای نادیدنی، که میان انســـان‌ها فاصله انداخته، اشـــاره می‌کنند و آرزوی بشـــریت را شـــهری بدون دیوار می‌دانند کـــه در آن رابطه‌ها هیچ مانعی نداشـــته باشد. شـــهر خوب برای آنها شهری است که دیواری برای جدایی نداشـــته باشـــد. زندان، به‌مثابهٔ محل مجازات که ابداع انسان بوده، دیواری است که مانع ارتباط‌های روزانه و رفت‌وآمدهای عادی می‌شود. در حقیقت، دیوار عامل مجازات می‌شـــود. حیوانات نیز برای خود قلمروهایی تعریف می‌کنند که رفتار آن‌ها درون و بیرون آن متفاوت است. درون قلمرو، حیوان تا سرحد جان باختن، از خود، وابستگان و حریمِ قلمرو دفـــاع می‌کند؛ در بیرون اما، فقـــط حالت تهاجم دارد که تنهـــا در صورت تضمینِ پیروزی (بـــرای غذا غالباً) جنگ درمی‌گیرد.

در تعیین قلمرو، اگرچه دیوار فیزیکی ســـاخته نمی‌شـــود، اما

لبه‌ای در فضا به کمک بویی که از مایعات و بدن حیوان خارج می‌شود، تعریف می‌گردد که نوعی دیوار و نماد مالکیت است. در عرف جامعهٔ ایران، محصور کردن، نماد مالکیت اســـت که در اختلافات حقوقی، مـــلاک قضاوت قرار می‌گیرد، حتی اگر حصـــار یا دیـــوار ملک، در حد علامت‌هـــای جزئی با چوب یا ســـنگ‌چین غیرثابت مشخص شده باشـــد. تمایل به محصور کـــردن ملک برای تضمین مالکیت از اینجا ریشـــه می‌گیرد و تدریجاً علاوه بر جدایی‌گزینـــی و تعیین قلمرو، دیواری پدید می‌آید که نماد مالکیت است.

دیوار، نمادِ محدودیت

نقش تاریخی دیوار به‌عنوان «مرز» دو چیز جداگانه، تدریجاً آن را به ابزار و عنصری برای «ایجاد» دو چیز از یک عنصر یکپارچه بدل ســـاخت. اگر در محدوده‌ای که زندگی عادی جریان دارد دیواری ایجاد شـــود، میان آن دو «محدودیتی» ایجاد می‌شود که تدریجاً وحدت شـــیء را از میان می‌برد و به تشکیل دو جزء جداگانه می‌انجامد.

ایـــن خصوصیت موجب گردیده که روشـــنفکران به این نقش دیوار توجه زیادی کنند. جمال میرصادقی در مجموعه داستان «دیوار»، آن را به‌عنوان نماد محدودیت و مقررات دست و پاگیرِ دوران قبل از مدرن معرفی می‌کند (بر، ۱۳۸۹ : ۵۲). در مینیاتور «همای و همایون» (تصویر ۴) نیز دیوار نماد محدودیت وصال اســـت. در داستان «شیخ صنعان» عطار نیشـــابوری نیز، شیخ عاشـــق دختر مســـیحی، او را درون نظرگاه و پنجره‌ای می‌یابد که دیوار راه دسترسی را محدود ساخته است (عطار نیشابوری، ۱۳۸۳). دیوار در این داستان، در مقابلِ پنجره است. پنجره، نماد ارتباط و وصل است و دیوار، نمادِ حد و فاصله :

از قضا را بود عالی منظری
بر سر منظر نشسته دختری
...
بر سپهر حسن در برج جمال
آفتابی بود اما بی زوال

در آثار تجسمی هنر ایران، ازجمله فرش، محدود شدن متنِ اثر، یک اصلِ رایج اســـت. حاشیهٔ دور فرش که مانند قاب، نقش آن را در بر می‌گیرد همچون دیوار باغ، حدی بر گسترهٔ نقش فرش اســـت که به آن وحدت می‌بخشد و از عوامل اصلی زیبایی فرش به شمار می‌رود (تصویر۵).

در تاریخ سیاســـی جهان، دیـــوار برلین و دیوار غـــزه، دو دیوار

تصویر ۵ : کاشی لعاب‌دار مربوط به دورهٔ قاجار (۱۲۶۹-۱۲۵۹ ه. ش.)
مأخذ: http://www.kmkg-mrah.be/art-islamic-world.

مشهوری هســـتند که به‌عنوان راه‌حل پایان نزاع انتخاب شدند؛ دیوارهایـــی برای بیان محدودهٔ حاکمیتِ هر یک از دو طرف. در برلین، تخریب دیوار، نماد وحدت شد و جدایی و تهدیدِ قلمرو یک ملت پایان یافت. دیوار غزه، نماد ستم اسرائیل است به ساکنان تاریخی فلسطین؛ بدان طریق که برای مردمی که از دیرباز در آن سرزمین می‌زیستند، محدودیتِ آمدوشد به نقاطی از وطن خود را ایجاد می‌کند. تخریب آن دیوار، آرمانِ آزادگان است که پایان محدودیت رفت‌وآمد در قلمرو تاریخی فلسطین است.

دیوار به‌مثابهٔ مقصد

در ســـنت رسول اکرم(ص)، پس از ساخت نخستین مسجد، به هنگام نماز، ایشـــان رو به دیواری در سمت قبله می‌ایستادند و عبادت می‌کردند. صف‌های منظم جماعت نیز پشت سر ایشان رو بـــه همان دیوار نماز می‌گزاردند. در مســـجد نبوی، محراب وجود نداشت و ســـمت قبله با دیوار مشخص می‌شد. محراب، افزودهٔ امویان به مساجد اسلامی بود (سجادی، ۱۳۷۵).

دیوار در سنت عبادت پیامبر اسلام (ص)، وسیلهٔ توجه به‌سوی قبله بود. در دنیای امروز، «دیوار سبز» یا «دیوار زنده»، گونه‌ای از توجه به طبیعت است که در آن دیوار موضوعیت پیدا می‌کند. در دیوار سبز، که با نمای سبز تفاوت دارد، همهٔ دیوار جای رشد است، درحالی‌که در نمای سبز پایین دیوار جای سبزینه و رشد است.

از دوران باســـتان، دیوار به‌عنوان رسانه شناخته می‌شده است. حجاری کتیبه‌های باستانی حاوی نوشته‌ها و تصاویر اسطوره‌ای و حماســـی بر دیوارهٔ کوه‌ها و در مناطقی که جایگاه مهمی نزد

تصویر ۶ : حجاری بر روی دیوار طاق بستان.
مأخذ: جوادی و آورزمانی، در دست انتشار.

مردم داشـــته، دیوار را به‌عنوان مقصد توجه مطرح می‌ســـازد (تصویر۶). این روند در دنیای امروز با نقاشی بر دیوارها به‌عنوان تزئین خیابان و شهر ادامه یافته است. دیوارهای شهر، پناهگاه مردم و رسانه‌ای برای بیان خواست‌های آن‌ها هستند تا بر آن‌ها شعار بنویسند و مطالباتشان را مطرح کنند. این روند در دوران انقلاب شـــدت می‌گیرد و شعارنویســـی بر دیوار نوعی حرکت انقلابی شناخته می‌شود.

اخیراً با طرح موضوع دیوار مهربانی، دیوار دوباره در کانون توجه روابط اجتماعی و هم‌یاری مردم قرار می‌گیرد. دیوار جایی برای مبادلهٔ کالاهای غیرضروری و عرضهٔ آن‌ها به نیازمندان می‌شود. اینجا نیز دیوار، مقصد توجه است.

جمع‌بنـــدی | مراجعه به فرهنگ و تمـــدن ایرانیان از دیرباز تا امروز نشان می‌دهد دیوار همواره در ذهن آن‌ها از اهمیت خاصی برخوردار بوده که در طول تاریخ بر معناهای آن افزوده‌شده است. دیوار، اگر در ابتدا عنصری دفاعی و امنیتی به شـــمار می‌رفت، تدریجاً و در طول تاریخ، نقشـــه‌ای جدیدی پذیرفت و به نمادی بدل شـــد که همزمان حامل معناهای مختلف بود : محدودیت، قدرت، تقدس، امنیـــت، جدایی، حفاظت، مرز، مکنت، رحمت، عقل، شیطان و ...

چنین ظرفیت معنایی بود که در باغ ایرانی، دیوار را به یک عنصر اصیل و همیشـــگی تبدیل کرد و تدریجاً بـــه یکی از ارکان باغ بدل شد. باغ، درون دیوار جاری می‌شد که نماد تقدس، بزرگی، راز آمیـــزی و دنیای برتر بود کـــه در درون آن جای می‌گرفت و دیوار، همچون نگاهبانی اســـتوار بر مدار آن استقرار می‌یافت. عملکردهای دیوار، همچون امنیت و حفاظت اقلیمی نیز در طول ایـــن نقش ذهنی دیوار جریان می‌یافت و این‌گونه دیوار به رکن باغ ایرانی بدل شد.

پی‌نوشـــت

۱- René Pechère

۲- ICOMOS: International Council on Monuments and Sites

۳- Archetype

فهرست منابع

- بر، محمدحسین. (۱۳۸۹). پایان عکس شروع. *مجلهٔ رشد زبان و ادب فارسی*. ۲۳ (۹۳) : ۵۲-۵۳.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۱). *شـــیوه‌های معماری ایران*. تدوین غلامحســـین معماریان. تهران : نشر هنر اسلامی.
- جوادی، شهره و آورزمانی، فریدون. (در دست انتشار). *بازآفرینی رنگین سنگ نگاره‌های ساسانی، طاق بستان*. تهران : پژوهشکده نظر.
- ســـرفراز، علی اکبر، و فیروزمندی، بهمن. (۱۳۸۱). *باستانشناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی*. تدوین حسین محسنی و محمد جعفر سروقدی. تهران : انتشارات عفاف.
- ســـجادی، علی. (۱۳۷۵). *سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول*. تهران : سازمان میراث فرهنگی کشور.
- عطار نیشـــابوری، فریدالدین محمد. (۱۳۸۳). *منطق‌الطیر*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات، محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران : انتشارات سخن.
- منصوری، سید امیر. (۱۳۸۹). دو دوره سازمان فضایی در شهر ایرانی : قبل و بعد از اسلام، *فصلنامهٔ باغ نظر*. ۴ (۷) : ۵۰-۶۰.
- هوف، دیتریش. (۱۳۶۹). *شهرهای ساسانی، در نظری اجمالی بر شهرنشینی و شهرسازی در ایران*. ترجمه رحیم صراف. تهران : جهاد دانشگاهی.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۷۷). *انسان و سمبل‌هایش*. ترجمه محمود سلطانیه. تهران : نشر جامی.
- Pechère, R. (1993). Étude Sur Les Jardins Iraniens. In *Jardins et sites historiques*, ICOMOS- IFLA. Madrid: ICOMOS.